

Шепетяк О. Поняття парадигми у філософії мови і науки. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 389-390. Філософія. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 169-172.

УДК 001.11+81:1

Ш 53

Олег Шепетяк

Поняття парадигми у філософії мови і науки

Олег Шепетяк. Поняття парадигми у філософії мови і науки.

У статті аналізується популярне в сучасній науці та побутовому вжитку поняття "парадигма". Це поняття використовувалось як центральний фаховий термін у філософії мови Людвіга Вітгенштайна та філософії науки Томаса Куна. Вітгенштайн окреслював цим терміном набір правил "мовної гри". Для Куна парадигма – це панівна теорія та набір методів дослідницької роботи, які з неї випливають. Незважаючи на деякі відмінності, дані поняття в обох мислителів мають багато спільного.

Ключові слова: парадигма, Вітгенштайн, Кун, філософія мови, філософія науки, теорія мовних актів, нормальна наука.

Олег Шепетяк. Понятие парадигмы в философии языка и науки.

В статье анализируется популярное в современной науке и бытовом употреблении понятие "парадигма". Это понятие использовалось как центральный профессиональный термин в философии языка Людвиг Витгенштейна и философии науки Томаса Куна. Витгенштейн ограничивал этим термином набор правил "языковой игры". Для Куна парадигма – это господствующая теория и набор методов исследовательской работы, которые из неё вытекают. Невзирая на некоторые различия, данные понятия у обоих мыслителей имеют большие сходства.

Ключевые слова: парадигма, Витгенштейн, Кун, философия языка, философия науки, теория языковых игр, нормальная наука.

Починаючи з новаторських для свого часу ідей англійського емпіризму та "коперніканського повороту" Іммануїла Канта, однією з центральних проблем філософії стає пізнання та обґрунтування права робити будь-які філософські висновки. Мислителі Нового часу та сучасності намагались дати різні відповіді на питання: Як відбувається пізнання?

В ХХ ст. філософські уми захопила нова і надзвичайно цікава думка про те, що факт пізнання творить людське співтовариство. Паралельний до розгортання гносеологічної дискусії новітній розвиток філософії мови дав можливість розглянути гносеологічну проблему ширше. "Лінгвістичний поворот" Людвіга Вітгенштайна та розвинена під його впливом філософія логічного позитивізму своєю основною метою мали вирішити метафізичну проблему шляхом логічного аналізу мови [1, 88-89; 5, 20].

Завдяки діяльності Вітгенштайна та Віденського Кола філософія пізнання і науки та філософія мови переплелись між собою. Обидві дисципліни виражаються різними філософськими школами та напрямками. Все ж дуже часто ідеї однієї знаходять відображення в інших.

Не залишає сумніву той факт, що жоден мислитель, сфера наукових інтересів якого заторкувала проблему природи мови, опинився в колі дискусії, важливу роль в якій відіграв Л. Вітгенштайн.

Сьогодні у філософії широко використовується термін "парадигма", який можна почути в найрізноманітніших контекстах і значеннях. Нас, у даній публікації, цікавитиме саме цей термін і виключно в його первісному термінологічному значенні.

Термін "парадигма" та його основний вжиток може бути доказом близькості та взаємодоповнюваності філософії пізнання і науки з одного боку та філософії мови – з іншого. Адже вперше як основний термін певної філософської концепції ми його зустрічаємо у філософії мови Людвіга Йозефа Йоганна Вітгенштайна та філософії науки Томаса Самуеля Куна.

Завдання, яке ми ставимо перед собою в цьому дослідженні, є порівняння значень поняття "парадигма" у двох напрямках філософії – науки і мови – та виведення спільних рис, які об'єднують ці два розуміння. Такий аналіз може показати схожість філософій названих мислителів.

В дослідженні ми спираємось на джерельні тексти, а саме основний твір Л. Вітгенштайна пізнього періоду його творчості "Philosophische Untersuchungen" (Філософські дослідження) та найвідоміший твір Т. С. Куна "The Structure of Scientific Revolutions" (Структура наукових революцій). Акцент саме на цих творах зумовлюється тим, що саме в них термін "парадигма" отримує статус центрального поняття їхніх концепцій. Окрім них для аналізу ідей Куна використовується дослідження Маргарет Мастерман, викладені в її публікації "Природа парадигми".

"Парадигма" в теорії мовних ігор Людвіга Вітгенштайна

Творчість Вітгенштайна ділять на два періоди. Ранній, або як його ще називають – віденський, який презентується вперше опублікованим в "Annalen der Naturphilosophie" в 1921 р. "Логіко-філософським трактатом", в основу якого лягла "теорія відбитку", тобто ідея, що "думка є логічною картиною факту" [8, 19 / 3]. Пізній, або кембріджський, період презентується виданою у 1952 р. працею "Philosophische Untersuchungen" (Філософські дослідження).

Саме у творчості Вітгенштайна пізнього періоду вперше застосовується термін "парадигма" у філософському значенні. У творі "Філософські дослідження" Вітгенштайн вжив його кілька разів. В жодному з них автор не дефініював введений ним термін. Все ж з контексту, в якому термін було застосовано, можна вивести його чітке значення.

Щоб зрозуміти, що саме мав на увазі Вітгенштайн, вживаючи термін "парадигма", потрібно оглянути загальну проблематику, яку піднімає Вітгенштайн у своїй основній праці пізнього періоду.

Людвіг Вітгенштайн був, поряд з Готтльобом Фреге, Джорджем Едвардом Муром та Бернардом Расселлом, одним зі співзасновників аналітичної філософії мови. Свої перші лінгвістично-філософські ідеї віденського філософа, викладені у "Tractatus logico-philosophicus", отримали назву "теорії відбитку". В ній автор зображав світ як набір атомарних фактів [8, 11 / 1.1]. Вирази мови охоплюють та виражають ці факти. В коментарі до четвертої тези "Трактату" Вітгенштайн писав: "Речення є картиною дійсності" [8, 33 / 4.01]. Отже, мовні висловлювання є відбитком реальних фактів дійсності, як ноти є відбитком звуків. Кожне мовне висловлювання відображає певний елемент навколишнього світу.

Вітгенштайн вважав, що мова має об'єктивний характер. Вимовляючи слово, ми відображаємо у своїх думках певний елемент дійсності [6, 20], який дає підставу вважати це висловлювання таким, що є наповненим змістом. Мова описує факти дійсності. Завдання мови при такому розумінні її природи зводиться виключно до опису світу.

В основній праці другого періоду своєї творчості Віттгенштайн піддав критиці ідеї, які виклав у "Трактаті". У 23-му абзаці "Філософських досліджень" він наводить ряд мовних дій, які нічого не описують [7, 28-29 / 23]. Якщо вони не описують жодного атомарного факту дійсності, то вони, відповідно, не є відбитком дійсності, а отже, за теорією відбитку, є позбавленими змісту. Все ж такі висловлювання відіграють важливу роль в живій мові. Висловлюючи їх, адресант вкладає в них певну інформацію. Адресат, чуючи або читаючи ці висловлювання, розуміє вкладену в них інформацію. З цього можна зробити висновок, що такі висловлювання виконують важливу комунікативну функцію, вони успішно виконують покладене на них завдання передачі інформації, навіть якщо ця інформація і не торкається наявних в дійсності фактів.

З критики, якою Віттгенштайн заперечував свої попередні думки, можна зробити два висновки: (1) Мова має значно більше функцій, ніж лише описувати факти дійсності. (2) Підставою істинності та наповненості змістом мовних висловлювань не є їх відповідність реальному стану речей.

Таке радикальне заперечення своєї попередньої позиції вимагало від Віттгенштайна дати нову відповідь на питання про природу мови. Якщо мова не описує атомарні факти, то що ж тоді вона робить? І яким є критерій якості мовних висловів? Відповідь, яку Віттгенштайн дав у другому періоді його творчості, кардинально відрізнялась від тої, яку він дав у першому періоді.

Мова є засобом комунікації. Щоби спілкування стало можливим, потрібно щонайменше двох суб'єктів діалогу. Завданням мови є уможливити спілкування цих двох (чи більше) суб'єктів діалогу. Це завдання вона може виконати лише тоді, коли вона буде зрозумілою для всіх, хто нею спілкується.

Саме потреба спілкування, а не відбиток дійсності у людському розумі, змушує людей творити мову. Мова не впливає з дійсності, а є результатом творчої діяльності людського співтовариства. До того ж ця творча діяльність людського співтовариства є довільною. Єдиним критерієм якості мови є її зрозумілість для учасників комунікації. Слово чи вислів мають значення тоді, і лише тоді, коли той, до кого воно адресоване, розуміє його так само, як той, хто його промовив.

Віттгенштайн прирівнює мову до гри в шахи [7, 19 / 7]. Тому ця теорія мови отримала назву "теорії мовної гри". Як шахові фігури мають значення лише в рамках гри, так і висловлювання мають значення лише в рамках мовної гри – спілкування. Щоб шахові фігури мали значення, гравці укладають домовленість, або погоджуються з домовленістю, укладеною їхніми попередниками. Важливо, щоб усі учасники гри погоджувалися зі спільними правилами. Якщо така згода досягнута, то дії одного гравця є зрозумілими для іншого. Така ж згода усіх учасників спілкування потрібна для того, щоб висловлювання мали зміст.

У шахах консенсус гравців щодо значення фігур досягається формуванням системи правил гри. Такої ж системи правил потребує і мовна гра. Віттгенштайн називає систему правил мовної гри парадигмою. У "Філософських дослідженнях" цей термін вживається кілька разів. У жодному з них немає дефініції даного поняття. Але його зміст стає зрозумілим з контексту, в якому цей термін використовується.

1. В 50-му абзаці Віттгенштайн розглядає відношення імені до буття. Ім'я, на його думку, може мати зміст навіть тоді, коли не існує предмета, який цим іменем окреслюється. У живій мові ми часто вживаємо слова, які не окреслюють жодного існуючого предмету. Все ж вони є зрозумілими для усіх учасників спілкування через те, що вони включені в мовну гру. Підставою такого включення в мовну гру є парадигма [7, 47 / 50].

2. У 55-му абзаці Вітгенштайн твердить, що ім'я не втрачає свого змісту навіть тоді, коли носій цього імені припиняє існування. Це є можливим тому, що ім'я пов'язане не зі своїм носієм, а з правилами, встановленими традицією мови, тобто з парадигмою. "Те, чому відповідає ім'я, і без чого воно не мало б жодного значення, є напр. парадигма, яка використовується в мовній грі, пов'язанні з іменем." [7, 51 / 55]

3. В 57-му абзаці автор "Філософських досліджень" продовжує тему імені. В попередніх абзацах, які ми аналізували, йшлося про те, що ім'я може мати зміст навіть тоді, коли немає предмета, яке б цим іменем окреслювалось, а також про те, що, якщо ім'я окреслює певний предмет, то воно зберігає зміст навіть тоді, коли предмет припиняє своє існування. Тут автор намагається дослідити, чи є така ситуація, в якій ім'я може втратити зміст. Його відповідь є стверджувальною. Існує така ситуація, в якій ім'я може втратити зміст. Але ця ситуація немає нічого спільного зі змінами онтологічного статусу предмету, який окреслюється даним іменем. Ім'я втрачає зміст тоді, коли забувається значення, яке було йому надане парадигмою. [7, 52 / 57]

З наведених випадків вживання терміну "парадигма" випливає, що він мав у Вітгенштайна значення набору правил, на основі якого слово вводиться у мовну гру та отримує в ній певне значення.

"Парадигма" в історичній концепції науки Томаса Самуеля Куна

Майже через десятиліття після виходу у світ "Філософських досліджень" Вітгенштайна увазі філософського співтовариства була представлена праця американського теоретика науки Томаса Самуеля Куна "The Structure of Scientific Revolutions" (Структура наукових революцій), в якій термін "парадигма" стає ключовим.

Кун розпрацював відому усьому науковому світу історичну концепцію розвитку науки. Згідно цієї концепції наука є креатурою наукового співтовариства. Кун розрізняє два етапи розвитку науки. Перший етап є начебто пренатальним, в якому лише зароджується наукове мислення та формуються окреслення об'єкта наукового дослідження. Пізнання на цьому етапі Кун не вважав наукою, тому в "Структурі наукових революцій" не застосовував до нього ні терміну "наука", ані похідних від нього. Лише після систематичної критики опонентів, у "Післяслові" до "Структури...", доданий до видання в 1969 р., Кун називає цей період "протонаукою".

Протонаука – це той період зародження науки, в якому ще не випрацювалась єдина концепція, яка б стала предметом дослідження усіх науковців даної дисципліни. Вона характеризується поділом на різноманітні школи і напрямки та відсутністю єдиного для всіх методу наукової роботи. Це зумовлює три основні проблеми протонауки:

1. Науковці витрачають надто багато часу на дискусії про метод наукової роботи. Причиною цього є "існування багатьох різних конкуруючих шкіл і напрямків" [3, 354].

2. Кожен науковець починає свої дослідження з початку. Наявність різних шкіл змушує науковця-початківця перш, ніж починати свою наукову діяльність, ознайомитись з "пропозиціями" кожної з них та вибрати для себе найоптимальнішу.

3. Науковці не можуть порівнювати результати своїх пошуків з досягненнями усього наукового співтовариства, тому що їхні ідеї є зрозумілими лише для однодумців.

Жваві дискусії діячів протонауки врешті решт призводять до суттєвої переваги однієї зі шкіл, яка пропонує найприйнятніший варіант вирішення наукової проблеми. Домінування однієї зі шкіл підносить нею запропонований метод до рівня загальноприйнятого. В результаті концепція домінуючої школи стає загальноприйнятою і витісняє усі інші з арени наукової дискусії. Ця подія є переломною в історії кожної науки. Кун називає її першою науковою революцією.

Саме перша наукова революція перетворює протонауку в таку форму наукового пізнання, яку Кун називає "нормальною наукою" (normal science), і еталоном якої є сучасний стан природничих наук. В одну мить діяльність науковців кардинально змінюється. Вони більше не витрачають час на дискусії про метод наукової роботи, адже ж немає з ким дискутувати. Усі їхні колеги застосовують у своїй практиці один і той самий метод.

Також жоден науковець-початківець, входячи в наукове співтовариство, не має потреби ознайомлюватись з усіма існуючими школами і напрямками, і не мусить обирати для себе найприйнятнішу, тому що науковою в рамках нормальної науки вважається одна і тільки одна школа. Ознайомлення з її аксіомами і теоріями відкриває вхід до світу науки. Але таке ознайомлення є зазвичай значно легшим, ніж входження в міжконцепційну дискусію протонауки. Нормальна наука та співтовариство її прихильників самі створюють систему пропаганди своїх ідей. Кожен учень в школі чи гімназії вивчає основні постулати нормальної науки; кожен студент отримує усі необхідні знання, які належать до сфери нормальної науки. Щоб опанувати її основи, потрібно простудіювати підручник, який є основною ознакою нормальної науки. Саме в підручнику науковець-початківець знаходить все необхідне для його подальшої праці, а саме: основну теорію, результати науково-дослідної роботи його попередників, загальноприйняті методи наукової роботи, набір питань, на які повинно дати відповіді молоде покоління науковців.

Співтовариство нормальної науки, на відміну від своїх протонаукових попередників, мають можливість спілкування з широким колом своїх колег. Наукові конференції та семінари стають звичним явищем. Результати наукової роботи узгоджуються не з вузьким колом однодумців, а зі всесвітньою колегією науковців.

Усе це надає науці нового обличчя. Її робота стає надзвичайно ефективною. Доказом того є практичні результати науки – високі наукові досягнення техніки. Виникає питання: Що ж є причиною переходу протонауки в нормальну науку та такої її ефективності?

Кун вважав, що цією причиною є виникнення парадигми. Саме в такому контексті термін парадигма вводиться у філософію науки. Перед самим Куном та його послідовниками і дослідниками з введенням цього терміну постала нова проблема, а саме проблема чіткої дефініції даного терміну. Сам Кун не завдавав собі клопоту найнайчіткіше дефініювати застосований ним термін. З поверхового погляду на контекст, в якому Кун використовує основний термін своєї філософії, його значення є зрозумілим: парадигма – це основна теорія, на якій ґрунтується науково-дослідна робота, методи та погляди науковців.

Все ж детальний аналіз значення даного терміну, в якому Кун його вживав, показує його неоднозначність. Маргарет Мастерман у праці "Природа парадигми" [4] досліджувала усі значення терміну "парадигма" в основній праці Куна "Структура наукових революцій". Вона прийшла до висновку, що цей термін в названому творі "має не менше як 21 значення" [4, 61], а саме:

- загальновизнане наукове досягнення;
- міф;
- певна "філософія" або констеляція питань;
- підручник або класичний твір;
- ціла традиція і в певному значенні модель;
- наукове досягнення;
- аналогія;
- успішна метафізична спекуляція;
- шаблон, прийнятий загальним законом;
- джерело інструментарію;
- ілюстрація, яка відіграє роль взірця;

план або тип обладнання;
аномальний пакетик мап;
фабрика, яка продукує інструменти;
шаблонна фігура;
ряд політичних інституцій;
квазі-метафізичний масштаб;
організаційний принцип;
загальний епістемологічний погляд;
новий спосіб бачити;
щось, що дефініює подальші області дійсності.

Усі ці значення (а можливо й значно більше) знайшла М. Мастерман при детальному аналізі терміну парадигма в основному творі Куна. Більшість з них не мають жодного відношення до його філософії, і використовувались побічно. Все ж дослідження Мастерман змусило Куна відреагувати та дати чіткіше визначення терміну, що він і намагався зробити у "Післяслові – 1969". Тут Кун дає два основні значення, якими він наділяє термін "парадигма": "З одного боку він (термін "парадигма" – *О.Ш.*) означає цілу констеляцію думок, цінностей, методів та ін., які використовуються учасниками певної спільноти. З іншого боку він окреслює елемент цієї констеляції, конкретні вирішення проблеми, які використовуються як взірці і приклади, чи правила і базис для вирішення подальших проблем нормальної науки" [2, 186].

Висновок

Два вищенаведені значення терміну "парадигма" (Вітгенштайнове та Кунове) застосовуються в різних галузях філософії. На перший погляд, вони окреслюють абсолютно різні реальності. Все ж вони мають багато спільного. В обох мислителів поняття парадигми презентує переконання в неабиякому впливі загалу на індивід. Парадигма Вітгенштайна є домовленістю загалу щодо значення мовних виразів. Вона має дві функції: формує спільну для усіх мовну структуру і уможлиблює спілкування між людьми, даючи їм спільний комунікативний середник. Парадигма Куна теж відіграє дві схожі функції, а саме вона формує спільне для всіх уявлення про дійсність та дає кожному можливість пізнати наукову картину світу. Парадигма в обох випадках творить спільну для всіх реальність та служить для кожного можливістю доступу до неї.

Така тотожність значень, наданих терміну "парадигма" двома великими мислителями ХХ століття, наштовхує на думку про те, що вони перебували в певному відношенні попередник-послідовник, або ж виражають дух своєї епохи.

Використана література

Carnap R., Hahn H., Neurath O. Wissenschaftliche Weltauffassung – der Wiener Kreis. // Neurath O. Wissenschaftliche Weltauffassung. Sozialismus und Logischer Empirismus. Herausgegeben von Hegselmann R. – Франкфурт на Майні: Suhrkamp, 1979 – С. 81-101.

Kuhn Th. S. Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. – Франкфурт на Майні: Suhrkamp, 1976 – 239 с.

Kuhn Th. S. The Function of Dogma in Scientific Research. // Scientific Change. Historical Studies in the intellectual, social and technical conditions for scientific discovery and technical invention, from antiquity to the present. Edit of Crombie A. C. – London, 1963 – С. 20-78.

Masterman M. Die Natur eines Paradigmas. // Kritik und Erkenntnisfortschritt. Herausgegeben von Lakatos I, Musgrave A.. – Braunschweig, 1974 – С. 58-101.

Runggaldier E. Analytische Sprachphilosophie. – Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer, 1990 – 192 c.

Wittgenstein L. Bemerkungen über logische Form. // Wittgenstein L. Vortrag über Ethik und andere kleine Schriften. Herausgegeben von Schulte J. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989 – C. 20-28.

Wittgenstein L. Philosophische Untersuchungen. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971 – 370 c.

Wittgenstein L. Tractatus logico-philosophicus. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1963 – 115 c.